

обізнаності серед громадян на українських теренах та розповсюдженні історичних знань серед широкого загалу.

Отже, варто зазначити про вагомий внесок архієпископа Василя (Богдашевського) у розвиток місіонерської та благодійницької діяльності в Україні на початку ХХ століття. Усі досліджувані аспекти вказують на його зацікавленість у благодійній діяльності щодо різних організацій та установ. Це ще раз засвідчує його суспільну свідомість і відповідальність та бажання фінансово підтримувати місіонерські і просвітницькі ініціативи та освітні заклади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Головащенко, 2012 - Головащенко С. І. Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії ХІХ - початку ХХ ст. К., 2012. 356 с.
ІР НБУВ - Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.
Пастушенко, 2011 - Пастушенко Л. А. Архієпископ Канівський Василій (Дмитро Іванович Богдашевський) : матеріали до життєпису // *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 15. С. 156-166.
Ткачук, 2000 - Ткачук М. Л. Київська академічна філософія ХІХ – початку ХХ ст.: методологічні проблеми дослідження. К., 2000. 248 с.
Шип, 2010 – Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819-1919). К., 2010. 436 с.

REFERENCES

- Holovashchenko, 2012 - Holovashchenko S. I. Doslidzhennia ta vykladannia Biblii v Kyivskii dukhovnii akademii ХІХ - pochatku ХХ st. [Research and teaching of the Bible at the Kyiv Theological Academy in the ХІХ and early ХХ centuries]. К., 2012. 356 s. [in Ukrainian].
ІR NBUV - Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni Volodymyra Vernadskoho [in Ukrainian].
Pastushenko, 2011 - Pastushenko L. A. Arkhiiepyskop Kanivskiy Vasylii (Dmytro Ivanovych Bohdashevskiy) : materialy do zhyttiepysu [Archbishop Vasyl (Dmytro Ivanovych Bohdashevskiy) of Kaniv : materials for his biography] // *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*. 2011. № 15. S. 156-166 [in Ukrainian].
Tkachuk, 2000 - Tkachuk M. L. Kyivska akademichna filosofiiа ХІХ – pochatku ХХ st.: metodolohichni problemy doslidzhennia. [Kyiv Academic Philosophy of the ХІХ - early ХХ centuries: Methodological Problems of Research]. К., 2000. 248 s. [in Ukrainian].
Shyp, 2010 - Shyp N. A. Kyivska dukhovna akademiia v kulturno-osvitianskomu prostori Ukrainy (1819-1919). [The Kyiv Theological Academy in the cultural and educational space of Ukraine (1819-1919)]. К., 2010. 436 s. [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.11.2024.304235

УДК 94:(2-78) 477

Анатолій ВОЙНАРОВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-9413-2025

кандидат історичних наук, доцент кафедри культури,

методики навчання історії

та спеціальних історичних дисциплін

Вінницького державного

педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського

(Україна, Вінниця)

voinarovskiy95@gmail.com

СПІЛКА БЕЗВІРНИКІВ УКРАЇНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВІНИЩЕННЯ РЕЛІГІЇ У 1930-Х РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЧЧИНИ)

В рамках даної статті акцентовано увагу на діяльності Спілки войовничих безвірників України на теренах Поділля як одного з інструментів винищення релігії. Здійснення репресій проти духовенства передбачало ліквідацію релігії як соціальної інституції в цілому, за планами злочинного режиму це був необхідний крок у встановленні абсолютної влади. Саме духовенство залишалося носієм тих гуманних цінностей, котрі б дозволяли зберегти базові ментальні характеристики національної культури, ідентичність українського народу. Тому залучивши всі ресурси карально-репресивного, партійного та виконавчого апаратів влади режим активізує діяльність спеціалізованої структури для повної ліквідації релігії. Завданням дослідження є вивчення функціонування Спілки войовничих безвірників, особливостей методів їх діяльності та їх ролі у винищенні релігії на теренах Подільського регіону. Методологія дослідження базується на принципах науковості, історизму, загальнонауковій інструментарії (аналіз, синтез, узагальнення) Аналіз та інтерпретація функціонування сталінського тоталітаризму базується на цивілізаційно-гуманістичному та антропологічному підходах.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі досліджених джерел здійснюється розкриття сутності функціонування одного з елементів карально-репресивного апарату більшовицького режиму, розкриття подвійності стандартів, коли під формою діяльності громадської інституції діяла ланка каральної системи.

Висновки. Діяльність СВБ є у 1930 роках є доказом сформованого та вертикально керованого спеціалізованого відомства по винищенню ворожої за міркуваннями комуністичного тоталітаризму соціальної інституції – релігії. Діяльність осередку Спілки войовничих безбожників підкреслює, що Церква розглядалась як головний конкурент у царині ідеології, і тому іншої альтернативи як її знищення у сталінського режиму не існувало. Особливістю діяльності банди безвірників на теренах Подільського краю була боротьба з різними конфесіями: православними, католиками, протестантами та іншими деномінаціями які виникали як протест да більшовицького режиму, застосування насильства до духовенства та конструювання образу ворога по відношенню до служителів культу. Одними з головних цілей які намагалися реалізувати керівники Спілки войовничих безбожників було завдання сформувати нетерпимість населення до вірян, кліру та Церкви.

Ключові слова: Поділля, Спілка безвірників України, релігія, тоталітаризм, карально-репресивна політика, атеїзм.

Anatolii VOYNAROVSKYI,
orcid.org/0000-0002-9413-2025
PhD (History),
Associate Professor
of the Department of Culture,
methods of teaching history
and special historical disciplines
Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskyi
State Pedagogical University
(Ukraine, Vinnytsia)
voynarovskiy95@gmail.com

THE UNION OF ATHEISTS OF UKRAINE AS AN INSTRUMENT OF RELIGION EXTERMINATION IN THE 1930S (BASED ON EVENTS IN VINNYTSIA REGION)

The paper aims to draw public attention to the activities of the Union of Militant Atheists of Ukraine in Podillia as one of the tools for the extermination of religion. Repressions against the clergy intended to completely eliminate religion as a social institution. According to the plans of the criminal regime, it was a necessary step in establishing absolute power. It was the clergy who helped to preserve the humane values that could maintain the basic mental characteristics of national culture and the identity of the Ukrainian people. Therefore, by enforcing all the resources of the punitive, repressive, party, and executive apparatuses of power, the regime intensified the activities of a specialized structure, in order to eliminate religion completely. This research aims to examine the functioning of the Union of Militant Atheists, the peculiarities of their methods, and their role in the destruction of religion in the Podillia region.

The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, general scientific tools (analysis, synthesis, generalization). The analysis and interpretation of the functioning of Stalin's totalitarianism is based on civilizational, humanistic, and anthropological approaches.

The scientific novelty lies in the fact that the author uses authentic sources to disclose essential functioning of one of the units of the punitive and repressive apparatus of the Bolshevik regime and to reveal its double standards, because the punitive organ was operating as a unit of public institution.

Conclusions. The activities of the Union of Militant Atheists in the 1930s are proof of the specifically established and vertically managed specialized agency aimed at the destruction of religion – a social institution which the communist totalitarianism regarded as hostile. The activities of the Union of Militant Atheists prove that the Church

was regarded as the main competitor in the realm of ideology, and therefore the Stalinist regime saw no alternative but to destroy it. The gang of non-believers in the Podillia region was involved in the fight against various denominations: Orthodox, Catholic, Protestant, and others that emerged as a protest against the Bolshevik regime. The Union of Militant Atheists executed direct violence against the clergy as well as used them to create an image of the enemy. One of the main goals that the leaders of the Union of Militant Atheists tried to achieve was the task of forming the population's intolerance towards believers, the clergy, and the Church. The consequence of the communists' atheistic policy was the extermination of confessions on the territory of the region, absolute intolerance of the religion of the power structures and public organizations controlled by them, the fear of the population to show any signs of religiosity and involvement in religious rituals.

Key words: Podillia, Union of Atheists of Ukraine, religion, totalitarianism, punitive and repressive policy, atheism.

Постановка проблеми. Аналіз механізмів комуністичних репресій проти Церкви у 1930-х роках є важливим з точки зору вивчення досвіду протистояння диктатурі та загрозам демократії, недопущення порушення одного з базових прав людини – права на свободу совісті та віросповідання. Накопичення даних знань та їх відповідне осмислення мають стати потужним інструментарієм протистояння загрозам авторитаризму та тиранії, які яскраво у сьогоденні ілюструє приклад РФ, де ксенофобія та практика нетерпимості досягнули небачених для XXI сторіччя масштабів. Здійснення репресій проти духовенства передбачало ліквідацію релігії як соціальної інституції в цілому, за планами злочинного режиму це був необхідний крок у встановленні абсолютної влади. Саме духовенство залишалося носієм тих гуманних цінностей, котрі б дозволяли зберегти базові ментальні характеристики національної культури, ідентичність українського народу. Одним з головних інструментів реалізації планів тотального сталінського атеїзму стане Спілка воєнничих безвірників. Завданнями дослідження є аналіз структурно-функціонального характеру даної структури, її ролі у антирелігійній діяльності.

Аналіз досліджень. Антирелігійна політика більшовицького режиму є актуальною темою у дослідженнях істориків. ще наприкінці 1980 - на початку 1990-их рр. до зазначеної теми звернувся Глибокий і науково виважений аналіз подій релігійного життя в УСРР – УРСР 1920-1930-их рр. представлений у працях О. Ігнатуші. Зазначений автор характеризує сталінську атеїстичну кампанію як системну кампанію з повної ліквідації релігії де зокрема важлива роль відводиться діяльності СВБ як ноу-хау комуністичного тоталітаризму (Ігнатуша, 2003; Ігнатуша, 2004). Діяльність цієї структури мала активно залучати в першу чергу молодь для нищення усіх проявів релігійності у новому типі спланованого суспільства з новою вірою – марксизмом.

Вагомими у вивченні державно-церковних відносин 1920-1930-их рр. є дослідження А. Киридон, яка обґрунтувала в контексті проблеми «держава–церква» роль третього складника – суспільства. Аналізуючи динаміку розвитку базових засад відносин між державою і церквою дослідниця наголошує на формуванні певної позиції та стану громадської думки по відношенню до огульної атеїстичної кампанії комуністичного режиму. Дослідниця виділяє дві тенденції у розвитку радянської релігійної політики: фундаменталістську, що базувалася на категоричному несприйнятті релігії та підтримання курсу на винищення її будь-якими засобами. Інший вектор окреслюється як прагматичний, що характеризувався класичними імперськими засадами

«поділяй і володарюй», його прибічники вишукували більш лояльних до режиму та надавали таким певну підтримку, намагаючись посіяти розбрат між різними конфесіями і течіями. Характеризуючи тактику СВБ у 1930-х роках, доречно зауважити на домінуванні позицій фундаменталістів (Киридон, 2011).

У працях Л. Бабенко висвітлюються методи і технології реалізації антирелігійної політики більшовицької держави упродовж 1920 – 1930-х років на основі єдиного алгоритму і тісної взаємодії органів партійної і державної влади та спецслужб, яким відводилася роль головного інструменту в ліквідації православної церкви (Бабенко, 2005).

Здійснюючи періодизацію діяльності СВБ у 1930-і роки Л. Дудка виокремлює добу з червня 1929 р. до 1934 р. яка характеризувалася посиленням державно-партійними органами тиску щодо релігії, церкви та віруючих, організацією планомірної боротьби з ними як із класово ворожими елементами, переходом від агітаційних форм до систематичної антирелігійної пропаганди й антирелігійних дій. Почав набирати оберти маховик різних антирелігійних та антицерковних кампаній, що переросло у масове закриття храмів, монастирів, вилучення з них культового майна, широкомасштабні репресії проти духовенства, переслідування віруючих і насадження безвірницького руху. Наступний етап дослідниця виокремлює з 1934 року, коли гучного розголосу набувають факти занедбаності антирелігійної роботи майже в усіх регіонах та оцінює як занепад. Але такий підхід видається не зовсім вірним, адже це пік репресивного маховика проти церкви. Період з травня 1937 р. до кінця 1930-х років оцінюється дослідницею як нова хвиля активізації Спілки безвірників в УРСР, але й період репресій проти її діячів (Дудка, 2016).

Характеристику реалізації державної політики щодо релігії та віруючих на Поділлі в 1920 – 1930-х рр. здійснює Л. Місінкевич ХХ ст. Здійснено порівняльний аналіз атеїстичної кампанії по відношенню до різних конфесій та її особливості в різні часові відрізки. Наголошується на використанні різних типів заходів спрямованих проти церкви – конфіскації майна, агітації, використання провокацій, арештів по фальшованих справах (Місінкевич, 2003).

І. Ніколіна у своїй публікації аналізує антирелігійну політику радянської влади в загальноосвітніх закладах. Авторка вказує на нарощування елементів атеїстичної пропаганди, примушуванні учительства до виступів проти духівництва, заклики до учнівства ігнорувати церковні свята, усіляку дискредитацію служителів церкви. Висвітлено вплив СВБ на проведення антирелігійних заходів у освітній системі (Ніколіна, 2008).

У колективній статті М. Журби, О. Потильчака та М. Жолоба висвітлено причини створення СВБ та завдання цієї організації у площині пропагандистської діяльності (Журба, 2021).

Актуальність проблеми, запровадження до наукового обігу широкої фактологічної бази, розробка різноманітної проблематики становлення, структурування та специфіки функціонування Спілки войовничих безвірників вимагають подальшого ґрунтовного дослідження, а саме яким чином була окреслена телеологічна концепція діяльності, якими були мотиваційні чинники діяльності та реальний вплив на стан громадських настроїв діяльності СВБ.

Метою статті є спроба наукового дослідження на основі детального аналізу державно-партійних документів: звітів, інструкцій, розпоряджень, методичних рекомендацій опрацювати не лише формальні розпорядження та директиви, але й спробувати з'ясувати іманентні характеристики СВБ. За джерельну базу було використано матеріали Вінницького обкому партії, звіти та інші матеріали Вінницького обласного осередку СВБ (Ф.136. Описи: 1; 4; 6).

Виклад основного матеріалу. У 1925 році була створена Спілка войовничих безвірників СРСР (СВБ СРСР), метою якої була ідейна боротьба з релігією в усіх її проявах. В Україні Спілка безвірників почала діяти з 21 квітня 1926 року після ухвали Оргбюро ЦК КП(б)У. В червні 1929 року був проведений Другий Всесоюзний з'їзд Спілки безбожників на якому було затверджено наступні напрями антирелігійної роботи: 1) антирелігійна агітація та пропаганда; 2) участь у місцевому господарському житті й кампаніях; 3) практична антирелігійна робота, пов'язана з боротьбою за новий побут (Войнаровський, 2021: 11-12). Спілка безвірників, хоч і мала формальні та статутні аспекти, схожі на громадську організацію за своєю суттю, завданнями, методами роботи і роллю, яку вона виконувала у складній системі партійно-державного апарату для боротьби з релігією, фактично її можна було розглядати як складник великої державної організаційної та агітаційно-пропагандистської структури.

Спілка безвірників використовувала різноманітні методи, засоби і прийоми у своїй роботі. До таких заходів належали: видання та поширення антирелігійної літератури; проведення «економічних» заходів; впровадження антирелігійних ініціатив у навчальних закладах, серед дітей і молоді; організація культурно-масових заходів для боротьби з впливом релігії на духовне життя людей, сімейне та громадське співжиття. У межах антирелігійної кампанії великий акцент був зроблений на поширенні атеїстичної літератури, зокрема через газети «Войовничий безвірник» (Київ, 1929-1933 рр.); журналу «Безвірник» (1925-1935 рр.) та ін. Під час масової антирелігійної роботи застосовувалися різні форми діяльності, як-от проведення лекцій, виступи з доповідями, вікторини, антирелігійні вечори, публічні диспути зі священниками, організація концертів, театральних вистав, книжкових лотерей із подарунками. До того ж комсомольці брали участь у проведенні заходів, як-от «день лісу», «день електрифікації» (Дудка, 2016: 49).

Через зміну характеру антирелігійної діяльності та її стилізове нюансування в бік більшої рішучості, жорсткості і нульової терпимості Спілка безвірників під час з'їзду в 1929 р. була перейменована на Спілку войовничих безвірників (СВБ). Ця зміна імені загалом відповідала головній меті і завданням антирелігійної діяльності – остаточній ліквідації релігії та церкви і повному впровадженню атеїзму серед населення.

Складною була ситуація в культурі для населення України і на початку 1930-х років. У той час темпи викорінення культурних традицій і знищення їх носіїв досягло небачених масштабів. Значною складовою була у цьому процесі була радикальна (Киридон, 2011 – фундаменталістська) лінія антирелігійної політики.

Різноманітні заходи стали свідченням «форсованого штурму» Церкви. За розрахунком керівників безвірницького руху кількісному зростанню місцевих осередків повинні були сприяти соціалістичні змагання між районними та окружними безвірницькими організаціями. (ДАВО. Ф.33. Оп. 1. Спр. 831. Арк. 23-24).

На Вінниччині кількість безвірників за даними обласного СВБ на 1934 р. становила: 389 осередків товариства «Войовничий безбожник» (19 598 членів організації). По заводах – 214, на транспорті – 9, по школах – 84, по колгоспах і радгоспах – 71, у військових частинах – 11, при політвідділах МТС – 4 (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 454. Арк. 24). Зазначимо, для Вінницької області, сільського регіону – лише 25,2 % безбожників у колгоспах і радгоспах. Це свідчення провалу антирелігійної кампанії та супротиву населення атеїстичній політиці.

У звіті Вінницького обласного керівництва СВБ зазначалося про проведення взірцевої роботи осередку при політвідділі МТС Вендичан (кращий в УСРР). Масштабну кампанію організовували з вчителями, завідувачами клубів, піонервожатими. Зазначалось, що істотно звузилась економічна база релігії (церкви), успішно йде перепрофілювання церков у клуби. Ймовірно, це була типова для більшовиків данина кампанійщині, розрахована на формування громадської думки. Типовим явищем були приписки і «паперові» безвірницькі організації, що дискредитувало безвірницький рух в цілому (ДАВО. Ф. 136. Оп.6. Спр. 454. Арк. 54). Характер діяльності цієї організації, непартійної і недержавної за статусом, був показником кризи всієї державної антицерковної роботи.

Характер кампанійщини підтверджує болісна реакція Вінницького обласного правління СВБ. У газеті «Безбожник» було опубліковано статтю «Мерзость и опустошение», що висвітлювала провальну роботу Вінницького обласного осередку СВБ України. У відповідь Центральна Рада Спілки Войовничих безвірників УСРР створила оперативну бригаду для розслідування ситуації. Вінницька область дала свої заключення і вимагала спростувати цей «наклеп». Винуватцями у розвалі антирелігійної кампанії оголосили Вінницький обком ЛКСМУ, профспілки, промради. Саме таким був висновок голови оперативної бригади від 10 жовтня 1933 р. (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 454. Арк. 37).

ЦР СВБ ухвалила резолюцію по відділу агітаційно-масової роботи Вінницького обкому КП (б) У «Про стан антирелігійної роботи», наголошуючи на важливих проблемах – недостатності фінансового забезпечення, неефективності використання коштів, повільному формуванні низового активу, відсутності кадрів з належним рівнем освіти для атеїстичної пропаганди (ДАВО. Ф. 136. Оп. 4. Спр. 277. Арк. 6-7).

Обласною антирелігійною нарадою було прийнято формулювання рекомендацій: просити належного забезпечення, виділити 5% культфонду на антирелігійну роботу, організувати курси і семінари, виділити нове приміщення під СВБ. Загалом в УСРР створювалися управління за такими адміністративно-територіальними групами: 1) Харків – Чернігів; 2) Київ – Вінниця; 3) Дніпропетровськ – Донбас; 4) Одеса – АМСРР (Автономна Молдавська

соціалістична радянська республіка). Оновлена структура союзного СВБ була більш чітко вертикально керована. У директивах наголошувалося на особливо пильному нагляді за такими напрямками антирелігійної роботи у Вінницькій області: а) національні конфесійні громади; б) релігійна ситуація в селі; в) транспорт; г) робітничо-селянська червона армія і військово-морський флот (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 454. Арк. 49).

Таким чином, Вінниччина опинялася по перших двох пріоритетах у центрі підвищеної уваги антирелігійної роботи. Йшлося про напружену ситуацію з активною діяльністю іноземної агентури, що особливо помітно у підтримці громад католиків-поляків та юдеїв. Допомога закордонної буржуазної та клерикальної агентури посилювала релігійні почуття віруючих. А також наголошувалося про домінування сільського населення, яке зберігає традиції, підтримує духовенство та взаємовпливаючи одні на одних (священики і селяни) чинить опір розбудові колгоспів і соціалізму.

Структури НКВС вели детальний облік релігійної ситуації, що підтверджують зібрані дані у різні роки. Так, відомості по завершенню 1933 року вказують: «На поточний момент характерним для Вінницької області є різкий «спалах» сектантського руху, зокрема розгорнули діяльність: а) Євангелісти (найбільш активні райони – Томашпіль, Шаргород, Копайгород); б) Баптисти (Дунаєвці, Смотрич, Любар); в) Єговісти (Джулин, Теплик, Гайсин); г) Драконівці (Любар). Характерною ознакою їх діяльності на поточному етапі є перехід до підпільних форм, районне керівництво осередків «Безбожника» не веде з ними активної боротьби. На той час Вінницька область налічує 64 райони (сучасні Хмельницька, частково Житомирська та Черкаська області). Сектанти в області охопили 15 тисяч осіб, ведуть активну антирадянську пропаганду(). До збору даної інформації долучали осередки СВБ (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 454. Арк. 23).

Серед сектантів є легально діючі – 10 тис. осіб, нелегалів – 5 тис. осіб. Найпоширеніша легальна – євангелісти (37 районів, 402 групи); наступними є баптисти (21 район, 111 груп); третьою за чисельністю сектою є адвентисти 7 дня (29 районів, 79 груп).

До нелегальних сектантських груп належать християни євангельської віри (трясуни, духобори), їх кількість не вказана у звіті.

Із зареєстрованих такі групи:

- 1) П'ятидесятники-сіоністи (101 група, 22 проповідники);
- 2) Єговісти (26 груп, найбільше – Теплик);
- 3) Іоніти (460 осіб – Тульчин, Гайсин);
- 4) Апокаліпсисти (1382 особи – Вінниця, Козятин);
- 5) Інокентіївці-михайлівці (300 осіб – Піщанка, Брацлав);
- 6) Корніївці-хлисти (222 особи – Бердичів);
- 7) Мальованці (24 групи);
- 8) Червонодраконівці (330 осіб, 15 груп).

Загалом серед віруючих найбільш чисельними є православні (тихонівці), парафій по області – 1331 (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 454. Арк. 46).

Цей звіт є показовим, відстежено всі існуючі конфесії, локалізацію їх

активності. Очевидно, по районних відділах була й більш детальна інформація, де вказувалися і лідери релігійних громад та їх позиція по відношенню до режиму.

Масовим явищем, яке викликало суттєве заклопотання в НКВС у середині 1930-х років, стає поширення листів релігійного змісту, тексти яких мали яскраво виражений антикомуністичний характер. Так, восени 1934 р. така кампанія стає масовою на південно-східних теренах Вінницької області. У спецповідомленні «Про поширення релігійних листівок» керівника Вінницького обласного управління НКВС Соколинського секретарю Вінницького обкому КП (б) У знову ж під грифом «цілком таємно» вказувалось, що у селах Ямпільського, Тростянецького, Піщанського та Тульчинського районів контрреволюційний актив церковників поширює листівки у великій кількості із поміткою «Моліться і 9 раз поширте листа». Так, зокрема: «мешканка Ольшанки Крижопільського району Козьма Надія поширювала записки: «моліться богу і бог дасть та пошле гнів свій на колгоспи і радянську владу, і скоро радянської влади вже не буде»». Вказувалось, що «церковники» у розповсюдженні листів активно використовують школярів і комсомольців (ДАВО. Ф.136. Спр.621. Арк.34).

В освітній сфері атеїстичному чиннику приділялася значна увага. Антирелігійна боротьба найбільш «ефективно» почала впроваджуватись у загальноосвітніх закладах з 1929 р., після проведення Другого Всесоюзного з'їзду войовничих безвірників. Віруючих учителів звільняли з роботи в школах. Ця категорія переслідувалася і при спробах влаштуватися в іншому місці. У вищу школу не приймали навіть дітей священників, якщо вони не зреклись своїх батьків. Навіть вибір супутника життя часто робили з урахуванням ідеологічного моменту («небажаним» для комуністів вважався шлюб із людиною, яка раніше мала відношення до церкви) (Рудий, 2007: 92).

З 1935 році в області було організовано масове проведення лекцій з теми «Релігія і соціалістичне будівництво». В обов'язковому порядку вчителі історії та фізики мали проводити антирелігійні уроки. Втім мали місце акції протесту з боку вчителів та учнів. Так, вчителька Літинської школи (прізвище у звіті не вказано) виступила з листом митрополита і протестувала щодо закриття церкви. За такі дії була звільнена зі школи (Ніколіна, 2008: 78).

Значна увага в аспекті антирелігійної боротьби приділялась організаційній та методичній роботі. Було підготовлено методички і програми для різних категорій (віруючих, дітей, школярів, колгоспних курсів). Готувався навіть «Антирелігійний підручник». Для освітніх установ були підготовлені «Тези антиріздвяної доповіді»: «1. Обов'язкова характеристика розвитку капіталістичного світу з його закономірностями – криза, голод, злидні та дурманяча роль релігії, що призводить логічно до встановлення фашистської диктатури; 2. Різдво є розроблена попами і експлуататорами традиція; 3. Класова сутність природи Різдва – це присипання пильності пролетаріату; 4. Різдво та нова війна ідеологій; 5. Попівство є ширмою фашизму; 6. Успіхи індустріалізації СРСР; 7. Соціалізм і релігія несумісні; 8. Різдво – це біда несумісна з новими перемогами СРСР; 9. Релігія маскує ворогів; 10. Різдвяна

ялинка – ворог» (ДАВО. Ф.136. Оп. 6. Спр. 926. Арк. 9). Тези яскраво формували образ ворога народу – попа.

Заходи освітнього характеру мали руйнувати також традиційну обрядовість та свята. Таким прикладом є розроблений методичним кабінетом СВБ Вінницької області «План антиріздвяної кампанії по школах області та міста Вінниці». Згідно з цією стратегією передбачалися наступні заходи для області: «1. Розробити методичний лист для шкіл; 2. Надіслати описи рекомендованої художньої антирелігійної дитячої літератури; 3. Лінією преси («Молодий більшовик») висвітлити антиріздвяну кампанію; 4. Організувати художню дитячу радіопередачу антирелігійної спрямованості з художнім оформленням в дні польських та християнських свят; 5. Організувати масові художні антирелігійні вечірки». Обрядовість за змістом набувала діаметрально протилежного характеру, але зберігалася календарно. Virізняється особливість Поділля на прикладі «польських» свят, тобто не католицьких, а саме зарубіжних, тому ворожих. Свого роду двічі ворожа релігія, бо релігія «держави – ворога» (ДАВО. Ф.136. Оп. 6. Спр. 926. Арк. 16).

Відповідні рекомендації були підготовлені і по місту Вінниці. Очевидно, відобразився урбаністичний підхід до боротьби з вірою, категорично пропонували вжити таких заходів: «1. Перевести (провести) нараду із завідувачами шкіл міста та з ватажками ЮП (юних піонерів), та керівниками ЮВБ (юних вояків безбожників); 2. Розіслати методичний лист по школах; 3. Надіслати перелік антирелігійної художньої літератури; 4. При дитячій бібліотеці оформити вітрину з рекомендованою літературою; 5. Підібрати відповідні антирелігійні художні фільми та організувати колективне дитяче відвідування». Як бачимо, місто мало більш модернову та з урахуванням технічних можливостей програму боротьби з релігійною обрядовістю. Вінницький відділ СВБ також передбачав здійснити наступне: видати листівки антирелігійного змісту; організувати пересувні антирелігійні вистави; поїздку 4-х бригад активу до Літина, Держинська, Теплика, Гайсина; виготовити відповідні плакати і гасла; визначити доповідачів у гарнізоні РСЧА; дати завдання студентам, які їдуть в райони, провести 5 міжрайонних семінарів і антирелігійних вистав; підготувати доповідачів для виступів в МТС і колгоспах (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 952. Арк. 5). Програма боротьби з церквою у 1935 році набуває на теренах області найбільш масштабних заходів.

Одним з дієвих заходів у боротьбі з вірою та духовенством вважали закриття храмів та молитовних будинків. Відповідні рішення формально схвалювались на зборах сільрад, спільних зібраннях селян, на засіданнях містечкових рад.

До кінця 1935 року у Вінниці закривають церкву (ДАВО. Ф.136). Три роки не діяла синагога «Гефтер», приміщення якої використовували під гуртожиток робітників будівництва ТЕС. Але після того, як потреба у паротурбінній електростанції зникла, релігійна громада знову зайняла будівлю. Державні чиновники виявляли занепокоєння слабкою антирелігійною роботою та відновленням діяльності синагоги. На місці костелу у Вінниці створили аероклуб, в Городищі замість монастиря – курорт. Станом на середину 1936

року всього по Вінницькій області було закрито 1727 молитовних будинків, лише 215 з них функціонували. За 1936 р. проведено 2854 антирелігійних виставок. За звітом СВБ станом на червень 1936 року по Вінницькій області залишилися діючими 245 православних церков, 199 синагог та 9 молитовних будинків (тих, кого режим класифікував сектантами) (ДАВО. Ф.136. Оп. 4. Спр. 277. Арк. 42-48).

Колективізація в 1930-х рр. та закриття церков позбавили духовенство засобів до існування. Служителі змушені були поєднувати чорнову роботу із духовним служінням. Законодавчі новації позбавляли духовенство та його родину виборчого права, що створювало труднощі при влаштуванні на роботу, здобутті посад. Зі зміцненням тоталітарної системи віруючі, деморалізовані колективізацією, голодомором, вже не могли протистояти владі. Податковий тиск, що був складовою ланкою розорення села і «соціалістичної індустріалізації», перетворив духовенство всіх конфесій на матеріально незахищену верству.

Вінницький обласний осередок СВБ склав «Облік служителів культу та релігійного активу станом на початок 1938 р. по Вінницькій області» які вказують на повне винищення духівництва католицької та лютеранської конфесій, а також суттєве зменшення православного кліру та юдейських настоятелів.

Таблиця 1 (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 926. Арк. 8).

Релігійна конфесія (в оригіналі - церковники)	Релігійний актив	Служителі культу	Служителі культу без приходу
Православні	49 957	239	154
Католицькі	2 400	–	–
Іудеї	12 000	134	36
Лютерани	250	–	–

Відсоток репресованого духівництва у цей період від усього загалу становив 0,7%. Але воно ще на початку ХХ ст. в часи Російської імперії на території Поділля становило 0, 03 %, тому цей показник є досить відносним. Духівництво у переліку ворогів для влади в цей час на перших позиціях.

Загалом за показниками репресій проти Церкви Вінницька область посіла перше місце: у 1937 році заарештовано 896 осіб служителів релігійних культів – це становило 18,9 % від загальної кількості заарештованих цієї категорії по УРСР (Нікольський, 2003: 245).

Звітуючи на початок 1938 року, Вінницьке обласне керівництво СВБ заявляло про 1377 осередків СВБ, 37 151 активістів, 276 антирелігійних гуртків. 27 березня 1938 р. провели обласну конференцію СВБ (200 учасників, бюджет

20 000 руб). У резолюції зазначали, що у перспективі бажано створити у Вінниці антирелігійний музей. Втім завжди наголошували на слабкій антирелігійній роботі, гострій необхідності посилення лікнепу та боротьби з малописьменністю. При перевірці районів зазначалося, що у Тиврівському районі «розгніздилися» попи та шпигунська наволоч, а також район потерпає від засилля «петлюрівців». Великим лихом є те, що прикриваючись ст. 124 Сталінської Конституції, активізувались антирадянські елементи. Церковники перейшли до підпільних форм роботи, таємно здійснювали хрещення(ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 926. Арк. 21-22). На особливому рахунку був облік сектантів. Станом на початок 1938 р. ситуація на теренах Вінницької області була такою:

Таблиця 2 (ДАВО. Ф.136. Оп. 6. Спр. 208. Арк. 67).

Сектанти	Групи	Членів	З них колгоспників
Євангелісти	138	1894	
Баптисти	87	1595	
Адвентисти	62	803	
Баптисти німці	1	21	
Євангельські лютерани	1	11	
ХЕВ трясуни	70	764	
Ізговісти	18	124	
Апокалповісти	14	59	
Іоаніти	18	233	
Скопци	1	12	
Хлисти	3	23	
Малованци	1	3	
Толстовці	1	2	
Молокани	4	38	
Краснодраконовці	14	259	
Михайловці	4	65	
Євдонізици	6	75	
Новоізраїльтяни	1	6	

Якщо порівняти з 1934 роком, то їх кількість суттєво зменшилася.

У записці голови облради СВБ Ліхачева від 20 жовтня 1939 р. до Вінницького обкому КП (б) У вкотре наголошувалося на занедбаному стані антирелігійної роботи, відсутності соціалістичного змагання з Кам'янець-Подільською областю, небезпеці виборів до місцевих рад блоку віруючих, активізації преси у викритті церковників, погіршенні стану роботи та затримці платні. Хоча станом на осінь 1939 р. вже налічувалося 1591 первинна організація СВБ та 51 403 членів. Закріплена наступна тематика лекцій: «Оборона СРСР і релігія», «Жінка і релігія», «Походження та класова сутність Пасхи», «Релігія на службі фашизму», все це під популяризацією рішень XVIII з'їзду ВКП (б) (ДАВО. Ф. 136. Оп. 6. Спр. 926. Арк. 9).

Очевидно, зі вступу у союзні відносини з нацистами тематику лекцій довелося підкорегувати, а можливо був необхідним і м'який підхід до «приєднання» західних областей. Документи 1940 р. вказують на припинення фінансових дотацій для Вінницької СВБ

Висновки. Завершення 1920 – початок 1930 років стали втіленням в життя сталінської революції згори. Цілком очевидно, що у майбутній державі про жоден формат існування будь-якої конфесії питання не розглядалося, адже ідеологічна монополія була питанням першочергового значення. У практиці ліквідації Церкви як соціального інституту значну роль відіграє СВБ, яка формально будучи на рівні громадської організації виявилася координаційною та виконавчою структурою по реалізації планів тотального знищення релігії.

Сталінський тоталітаризм у боротьбі з Церквою мобілізував усі державні інституції та підконтрольні їм квазігромадські організації. Для карально-репресивної системи притягнення священика до відповідальності у вигаданих, фальсифікованих злочинах лише заохочувалось. Адже це була додаткова підстава потім дискредитувати особу духовного стану перед громадськістю та розгорнути ще раз агітацію проти Церкви. Нагадаємо, що уже з встановлення комуністичного влади духовенство перебувало у соціальній категорії позбавленців. Потужне винищення релігійності було справою закладів освіти на всіх рівнях культурно-просвітницького штурму під координацією СВБ.

Підсумовуючи зазначимо, що у 1930-х роках на теренах Поділля комуністичний режим практично винищив служителів церкви як духовну та інтелектуально-організаційну основу життя вірян, загнавши в глибоке підпілля. Але цілком викоринити почуття віруючих не вдалося, що яскраво продемонстрував період нацистсько-румунської окупації краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бабенко, 2005 – Бабенко Л. Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Babenko_Liudmyla/Osoblyvosti_antyrelihiinoi_propahandy_1920-kh_rokiv_ta_ii_alternatyvy.pdf
- Рудий, 2007 – Василь Рудий. Розстріляне Надбужжя: історичний. нарис. Вінниця: Видавництво-друкарня «Діло», 2007. 396 с.
- Войнаровський, 2021 – Войнаровський Анатолій. Антирелігійна кампанія більшовицького режиму на теренах Вінниччини у 1930 – 1939 роках. // *Вісник факультету історії, права і публічного управління: збірник наукових праць*. 2021. Вип. 19.
- Всесоюзная перепись, 1929 - Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: УССР. Центральною статистическое управление СССР, Отдел переписи. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 472.
- ДАВО - Державний архів Вінницької області.
- Дудка, 2016 – Дудка Л. Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації // *Емінак*. 2016. № 1(2). С. 48-55. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2016_1%282%29_8
- Журба, 2021 – Журба М., Потильчак О., Жолоб М. Спілка безвірників України (друга половина 1920-х років): становлення та структура // *Світ Кліо*. 2021. № 3(2). С. 16-27. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/34610>
- Ігнатуша, 2004 – Ігнатуша О. Вектори антицерковної політики радянської держави в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. // *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2004. № 9 (79). С. 62-69.
- Ігнатуша, 2003 – Спілка войовничих безвірників України (1926–1941 рр.): продукт і знаряддя модернізації по-сталінськи // *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 53-56.
- Киридон, 2011 – Киридон А. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
- Місінкевич, 2003 – Місінкевич Л. Л. Реалізація державної політики щодо релігії та віруючих на Поділлі в 20–

30-ті рр. XX ст. // *Краєзнавство*. 2003. № 1–4. С. 94 – 97.

Ніколіна, 2008 – Ніколіна І. Антирелігійна політика радянської влади в загальноосвітній школі УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. // *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне»: до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору*. Вінниця, 2008. С. 115-118.

Нікольський, 2003 – Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: монографія. Донецьк, 2003. 624 с.

REFERENCES

Babenko, 2005 – Babenko L. Osoblyvosti antyrelihiynoyi propahandy 1920-kh rokiv ta yiyi al'ternatyvy [Peculiarities of anti-religious propaganda of the 1920s and its alternatives]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://shron1.chtyvo.org.ua/Babenko_Liudmyla/Osoblyvosti_antyrelihiynoi_propahandy_1920-kh_rokiv_ta_ii_alternatyvy.pdf/ [in Ukrainian].

Rudyy, 2007 – Vasyly' Rudyy. Rozstrilyane Nadbuzhzhya: istorychnyy. Narys. [Nadbuzhzhya shot: historical. sketch]. Vinnytsya: Vydavnytstvo-drukarnya «Dilo», 2007. 396 s. [in Ukrainian].

Voynarovskiy, 2021 – Voynarovskiy Anatoliiy. Antyrelihiyna kampaniya bil'shovvyts'koho rezhymy na terenakh Vinnychchyny u 1930 – 1939 rokakh [The anti-religious campaign of the Bolshevik regime on the territory of Vinnytsia in 1930-1939] // *Visnyk fakul'tetu istoriyi, prava i publichnoho upravlinnya: zbirnyk naukovykh prats'*. 2021. Vyp. 19 [in Ukrainian].

Vsesoyuznaya perepys', 1929 - Vsesoyuznaya perepys' naselenyya 1926 hoda. Tom XIII: USSR. Tsentral'noyu statystycheskoe upravlenye SSSR, Otdel perepysy [All-Union population census of 1926. Volume XIII: Ukrainian SSR. Central Statistical Office of the USSR]. M.: Yzdanye TSSU Soyuza SSR, 1929. 472 [in Russian].

DAVO - Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti [State archive of Vinnytsia region] [in Ukrainian].

Dudka, 2016 – Dudka L. Spilka bezvirnykiv u konteksti antyrelihiynoyi propahandy v Ukrayini: pytannya khronolohiyi ta periodyzatsiyi [Union of infidels in the context of anti-religious propaganda in Ukraine: issues of chronology and periodization] // *Eminak*. 2016. №1(2). S.48-55. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/emina_k_2016_1%282%29_8 [in Ukrainian].

Zhurba, 2021 – Zhurba M., Potyl'chak O., Zholob M. Spilka bezvirnykiv Ukrayiny (druga polovyna 1920-kh rokiv): stanovlennya ta struktura. [Union of Unbelievers of Ukraine (second half of the 1920s): formation and structure.] // *Svit Klio*. 2021. № 3(2). S. 16-27. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/34610> [in Ukrainian].

Ihnatusha, 2004 – Ihnatusha O. Vektory antytserkovnoyi polityky radyans'koyi derzhavy v Ukrayini v 20–30-kh rr. XX st. [Vectors of the anti-church policy of the Soviet state in Ukraine in the 20s-30s of the 20th century] // *Visnyk Shkhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu imeni Volodymyra Dalya*. 2004. № 9 (79). S. 62-69 [in Ukrainian].

Ihnatusha, 2003 – Ihnatusha O. Spilka voyovnychkykh bezvirnykiv Ukrayiny (1926–1941 rr.): produkt i znaryaddya modernizatsiyi po-stalins'ky. [Union of militant infidels of Ukraine (1926–1941): product and tool of Stalinist modernization] // *Ukrayins'kyi selyanyn*. 2003. Vyp. 7. S. 53-56 [in Ukrainian].

Kyrydon, 2011 – Kyrydon A. Derzhava – tserkva – suspil'stvo: inversna transformatsiya v Ukrayini. [State – church – society: inverse transformation in Ukraine]. Rivne: RIS KSU, 2011. 216 s. [in Ukrainian].

Misinkevych, 2003 – Misinkevych L. Realizatsiya derzhavnoyi polityky shchodo relihiyi ta viruyuchykh na Podilli v 20–30-ti rr. XX st. [Implementation of state policy regarding religion and believers in Podillya in the 20s-30s of the 20th century] // *Krayeznavstvo*. 2003. № 1–4. S. 94-97 [in Ukrainian].

Nikolina, 2008 – Nikolina I. Antyrelihiyna polityka radyans'koyi vlady v zahal'noosvitniy shkoli USRR u 20-kh – na pochatku 30-kh rr. XX st. [The anti-religious policy of the Soviet authorities in the general education school of the USSR in the 20s - the beginning of the 30s of the 20th century] // *Zbirnyk materialiv Vseukrayins'koyi naukovoto-reteychnoyi konferentsiyi «Relihiyne zhyttya Podillya: mynule i suchasne»: do 1020-littya khreshchennya Rusi ta 250-richchya Vinnyts'koho kafedral'noho Spaso-Preobrazhens'koho soboru*. Vinnytsya, 2008. S. 115-118 [in Ukrainian].

Nikol's'kyy, 2003 – Nikol's'kyy V. Represyivna diyal'nist' orhaniv derzhavnoyi bezpeky SRSR v Ukrayini (kinets' 1920-kh-1950-ti rr.). [Repressive activities of the state security bodies of the USSR in Ukraine (late 1920s-1950s). Historical and statistical research:] Istoryko-statystychnye doslidzhennya: monohrafiya. Donets'k, 2003. 624 s. [in Ukrainian].